

Kóthay Katalin Anna (1966) a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének munkatársa. Kutatási területei: a Középbirodalom társadalomtörténete; történeti földrajz, historiográfia és halotti művészet a Ptolemaios-korban.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Mágikus-rituális eszközök az egyiptomi késő középbirodalmi régészeti leletanyagban* (2013/1).

Illahun: egy királyi alapítású egyiptomi település

Kóthay Katalin Anna

A lelőhely: kutatások és leletek

A fáraókori Egyiptomból kevés olyan települést ismerünk, amelynek történetéről építészeti maradványok, tárgyi emlékek és írásos dokumentumok egyaránt tanúskodnak. Ezek közül a legkorábbi Kairótól körülbelül 90 km-re délre, a mai el-Lahun falu mellett található.

Az egyiptológiai szakirodalomban modern elnevezéssel Illahun, Kahun vagy Lahun/el-Lahun néven említett város¹ maradványait Flinders Petrie angol régész fedezte fel 1889-ben az el-Lahun melletti, sivatagszéli lelőhelyen folytatott ásatásai során, ahol egykor II. Szenuszert (Kr. e. kb. 1877–1870) középbirodalmi uralkodó piramisát és az ahhoz kapcsolódó halotti körzetet építették. Petrie a piramistól 1180 m-re keletre található, a királyi halotti együttesnek funkcionálisan részét alkotó – de ebben az esetben a tradicionális elrendezéstől eltérően ahhoz építészeti szempontból nem kapcsolódó –, az uralkodó kultuszát szolgáló ún. völgytemplom mellett bukkan a városra. A település, amely két, egymástól fallal elválasztott – egy nagyobb (keleti) és egy kisebb (nyugati) – részből áll, nem spontán módon jött létre, hanem a királyi halotti körzet részeként tervezték és építették. Az ásatások során a város megmaradt részét (valószínűleg eredeti kiterjedésének mintegy kétharmadát) tárták fel, amelyről Petrie alaprajzot is közölt.² Emberei számtalan, a város lakóinak életét dokumentáló tárgyi leletet (kerámiát, pecsételőket és pecsétlenyomatokat, súlyokat, munkaeszközöket, szépségápolási kellékeket, bútorok és társasjátékok tartozékait, rituális és kultusz tárgyakat) találtak, és a város különböző pontjairól több száz, a 12. dinasztia második feléből és a 13. dinasztia első feléből (kb. Kr. e. 1850 és 1750 között) származó, változatos tartalmú papiruszt (vallási, irodalmi, orvosi, matematikai és jogi szövegeket, magánleveleket, számlákat, listákat) gyűjtöttek össze.³ Sajnos Petrie az ásatási publikációkban az előkerült leletek pontos régészeti kontextusát általában nem, vagy nem egyértelműen jelölte. Az utóbbi években publikációinak és kiadatlan ásatási naplójának, jegyzeteinek modern elemzésével több esetben is sikerült kapcsolatot kimutatni a város területéről előkerült bizonyos tárgyak/papiruszok között, némelyiknek az előkerülési helyét is sikerült azonosítani (vagy legalább valószínűsíteni), ám az illahuni leletek nagy részének régészeti kontextusa továbbra is ismeretlen.⁴

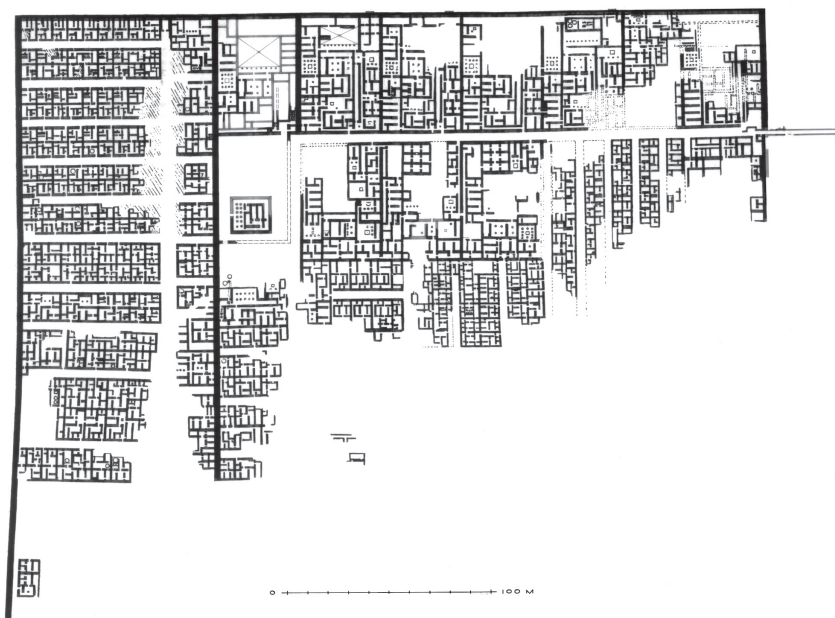
1899-ben, tíz évvel a város felfedezését követően az egyiptomi múkincspiacon késő középbirodalmi papiruszok jelentek meg. Ludwig Borchardt német egyiptológusnak sikerült ezeket a papiruszokat majdnem maradéktalanul felvásárolnia. Tartalmuk és az eredetükre vonatkozó információk alapján feltételezte, hogy Illahunból származnak, ezért kutatásokat kezdett a lelőhelyen. A városfalon kívül, a völgytemplomtól északra rá is bukkant egy dombra, ahol további papiruszokat talált, és kimutatta, hogy a múkincspiacról összegyűjtött darabok ugyaninnen származnak.⁵ Szemben a Petrie ásatásai alatt előkerült „városi” (azaz a város területéről származó) papiruszokkal, a Borchardt-féle, ún. „templomi” papiruszok egységes korpuszt alkotnak, amely a templom működése során keletkezett hivatalos levelekből, valamint a templomi napló részleteiből, elszámolásokból és listákból áll, és a 12. dinasztia második feléből (Kr. e. 19–18. század) származik.⁶ Legnagyobb

részükben a címzett vagy a feladó egy Horemszaf nevű templomi tisztviselő, aki előbb a templomi írnok, majd a birtok-előjáró címet viselte, és jelentős szerepet játszott a templomi adminisztráció mindennapi működésében.⁷

Az 1970-es években Barry Kemp brit egyiptológus az Egyiptomból előkerült minőségi kerámiákkal foglalkozott. Mivel Petrie annak idején arról számolt be, hogy Illahun területről is kerültek elő ilyen kerámiák, Kemp rövid terepszemlét tartott a lelőhelyen. Saját megfigyeléseit összevetette Petrie beszámolóival, és ennek fényében újraértelmezte Illahun és az onnan származó kerámiák és egyéb leletek jelentőségét – elsősorban kronológiai szempontból.⁸

Terepmunka azonban csak 1988-ban kezdődött ismét a város területén, amikor a kanadai Royal Ontario Museum expedíciója Nicholas Millet vezetésével kutatásokat kezdett az el-Lahun melletti lelőhelyen – mind a temető, mind a település kiválasztott pontjain. A kanadai expedíció munkája megszakításokkal 1997-ig folyt, amelynek során a város területén végzett kutatások eredményeképpen addig még ismeretlen építészeti struktúrákat azonosítottak, valamint pontosították és egyes helyeken módosították Petrie alaprajzát (1. kép). A kutatások Millet betegsége, majd halála miatt végleg megszakadtak, az eredményeket csak részben publikálták.⁹

A kanadai ásatások teljes, részben publikálatlan dokumentációja 2007-ben Budapestre került, a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Osztályára, amelynek Horváth Zoltán által vezetett expedíciója (El-Lahun Survey Project) 2008-ban kezdett terepmunkát az el-Lahun melletti lelőhelyen. A magyar kutatások a teljes el-lahun melletti lelőhely modern technikai eszközökkel történő felmérését és dokumentálását, az írott forrásokból ismert építészeti struktúrák azonosítását és rekonstrukcióját tűzték ki célul, de az expedíció munkája a második, 2009-es szezon után megszakadt. Az eddig megjelent közleményekből az derül ki, hogy a munka kezdeti fázisában az elsődleges célpont nem a város területe volt, hanem a völgytemplom és a piramis.¹⁰

1. kép. A város ma ismert legpontosabb alaprajza, szürkével a kanadai expedíció módosításai Petrie eredeti alaprajzához képest (Nicholas B. Millet Archívum, Budapest)

A környezet

Illahun a Fajjúm bejáratánál épült. Az oázisnak is nevezett Fajjúm önálló geográfiai és ökológiai egységet alkot:¹¹ a Kairótól kb. 70 km-re délre található termékeny mélyföldet északnyugatról a Birket el-Qarun (ókori nevén Moirisz-tó) határolja, és a Nílus egyik mellékágán, a Bahr Juszufon keresztül összeköttetésben áll a Nílussal. Míg a predinasztikus kor és az Óbirodalom idején a Fajjúm jelentős része víz alatt állt, a Középbirodalom alatt a terület fontos mezőgazdasági régióvá vált: a termőterület nagysága becslések szerint a korábbi 100 km²-ről a többszörösére (maximálisan 450 km²-re) növekedett, ami együtt járt a népesség és népsűrűség jelentős növekedésével.¹² Ez a változás kapcsolatban állhatott a Moirisz-tó vízszintjének természetes csökkenésével, amelynek következtében nagy területek váltak szabaddá a termelés számára. A mezőgazdasági expanzióhoz hozzájárulhattak azok a közvetett bizonyítékok alapján feltételezett, a 12. dinasztia második felében uralkodó királyoknak – II. Szenuszertnek és/vagy III. Amenemhatnak – tulajdonított vízszabályozási munkák is, amelyek lehetővé tették a Fajjúmban az öntözés kiterjesztését – egy éppen Illahun mellett épített gát maradványait sok kutató középbirodalmi eredetűnek tartja.¹³

A Fajjúm jelentőségének növekedése azonban nem a késő Középbirodalom idején, hanem annak korábbi periódusában, a 12. dinasztia első felében kezdődött, és egy királyi – tehát politikai – döntésnek is köszönhető volt. I. Amenemhat, a 12. dinasztia első uralkodója, akinek a források szerint az uralkodása nem volt mentes a komoly udvari-politikai ellentétektől,¹⁴ Thébából a memphiszi régió (az egykori óbirodalmi központ) és az attól délre elterülő Fajjúm közötti területre helyezte át a székhelyét: a Fajjúm bejáratától kissé északra, a mai el-List nevű település közelében építtette fel Amenemhat-Itj-taui nevű fővárosát és halotti együttesét. Ezzel az óbirodalmi királyi székhelyek és nekropoliszok régiójának központi szerepét igyekezett feléleszteni, miközben ki is terjesztette azt dél felé. Az őt követő uralkodók alatt, de főként II. Szenuszert uralkodásától kezdődően, aki elsőként építtetett királyi halotti együttest a Fajjúmban, a terület fellendült és kiemelkedő urbanizációs régióvá vált, ahol monumentális építmények (piramisok, masztabák és templomok) uralták a tájat, új települések jöttek létre, és ahol a terület lakosságának egy része valószínűleg az új monumentális épületekhez kapcsolódó kultuszok kiszolgálásából élt.

A város: funkció(k) és elnevezés(ek)

Illahun tehát egy – legalábbis részben – központi döntés hatására fellendülő régióban épült, és magát a várost is királyi kezdeményezésre tervezték és építtették. Az ókori Egyiptomban tervezett településeket központi (királyi) projektek részeként hozták létre, gyakran a királyi halotti emlékmű építéséhez és az uralkodó kultuszának műkö-

déséhez kapcsolódóan, és általában a Nílus-völgy termékeny, lakott sávján kívül, a sivatag szélén építették fel őket.¹⁵ Illahun építői is ezt a mintát követték: a várost II. Szenusert halotti körzetének a részeként a Nílus termékeny sávjának és a sivatagnak a határán építették. A település területén és környékén talált papiruszok pedig megerősítik, hogy Illahun – legalábbis részben – a piramishoz kapcsolódó királyi kultusztemplom (völgytemplom) működését biztosító tisztviselők és személyzet lakhelye volt.¹⁶

A város királyi halotti kultusszal való kapcsolatára eredeti ókori elnevezése is utal. A településről és környékéről előkerült papiruszok két topográfiai nevet is említenek, amelyeket a modern kutatás a város ókori neveként értelmez: ezek Szehem-Szenusert („Szenusert hatalmas”) és Hetep-Szenusert („Szenusert elégedett”). Egy elterjedt elképzelés szerint az első elnevezés (Szehem-Szenusert) II. Szenusert halotti együttesét jelölhette, amely magában foglalta a piramist és a völgytemplomot – valamint egyes kutatók szerint a városnak a völgytemplomhoz közelebb eső nyugati részét is –, míg a Hetep-Szenusert név a városnak (vagy csupán a város nagyobb, keleti részének) az elnevezése volt.¹⁷ Ezzel szemben áll egy másik hipotézis, amely szerint Szehem-Szenusert együttesen jelölte a piramist, a völgytemplomot és a várost – ahogyan királyi halotti együttes és a mellette épített város ilyen típusú közös elnevezésére van más példa is a késő Középbirodalomból¹⁸ –, Hetep-Szenusert pedig a királyi halotti együttestől távolabb feküdt, ugyanakkor Szehem-Szenusert igazgatási szempontból Hetep-Szenusert alá tartozott.¹⁹ Perdöntő bizonyítékkal egyik hipotézist sem lehet igazolni, de a két városszél eltérő elnevezése – ahogyan erről még lesz szó – nem tűnik valószínűnek. Annyi azonban bizonyos, hogy a város neve – bármelyik legyen is a kettő közül – királyi alapításra utal, hiszen mindkét településnevet a Szenusert királyi névvel alkották. Ebben a cikkben az általános gyakorlatnak megfelelően a teljes várost Illahunnak nevezem.

Illahunhoz hasonló, kifejezetten a királyi kultusz kiszolgálására épített települést többet is ismerünk a Középbirodalom korából.²⁰ Ezek közül a legtöbbit Wahszutról, a Dél-Abüdosban, II. Szenusert utódának, III. Szenusertnek a halotti körzete mellett alapított várossal tudunk.²¹ Wahszut III. Szenusert halotti együttesén belüli elhelyezkedése és a város fennmaradt részének alaprajza számos ponton párhuzamba állítható Illahun elhelyezkedésével és alaprajzával. Funkciójuk – legalábbis részben – azonos kellett legyen. Illahun mérete és lakosság száma azonban mind Wahszutét, mind a többi ismert középbirodalmi központilag tervezett városét jócskán meghaladta: a régészeti maradványok, amelyek a város egykori területének valószínűleg kétharmadát képviselik, kb. 130000 m²-nyi (384 × 335 m) területre terjednek ki, míg becslések a népességet 3000 és 10000 fő közé teszik.²² Ezek a számok a kor viszonyai között magasak, és arra mutatnak, hogy Illahun jelentős település lehetett – még akkor is, ha a lakosság szám-

2. kép. A keleti városszél középső és déli része az „akropolisz”-ról nézve (Horváth Zoltán felvétele)

nál a reálisabbnak tűnő alacsonyabb értéket fogadjuk el.²³ Így lehetséges, hogy fénykorában Illahunnak a királyi kultusz kiszolgálásán túl más szerepe is lehetett, ami talán összefüggött a Fajjúm korabeli gazdasági fellendülésével és a régióban zajló, minden korábbinál jelentősebb királyi vállalkozásokkal, amelyek éppen II. Szenusert idején, azaz a város alapításával egy időben kezdődtek, és III. Amenemhat alatt még nagyobb méreteket öltöttek.²⁴

A városi tér

Illahun központi tervezéséről árulkodik a helyválasztás, az ortogonális alaprajz és a típustervek variációi alapján épített lakóépületek. A város helyét a királyi halotti együttes, azon belül pedig a völgytemplom elhelyezkedése szabta meg: a városnak a völgytemplomhoz közel, a sivatag és a termőföld határán kellett épülnie.²⁵ Ez azt jelentette, hogy csak a völgytemplomtól keletre eső területre lehetett építkezni, ez a terület azonban sziklás és egyenetlen domborzata miatt praktikus szempontokból nem volt túl alkalmas terep egy ortogonális elrendezésű település felépítésére,²⁶ bár – ahogy a későbbiekben látni fogjuk – a városban belüli szintkülönbségeket a tervezők nagyon jól használták ki a városlakók közötti társadalmi különbségek hangsúlyozására. A derékszögben találkozó városfalak és az egymással párhuzamos, a kevés főutcat merőlegesen metsző kisebb utcák tipikus jellemzői voltak a korabeli egyiptomi várostervezésnek.²⁷ Az egymáshoz szorosan illeszkedő, tömböket alkotó, néhány típusú, illetve azok variációi alapján épített házak arra vallanak, hogy a város egységes koncepció alapján épült – ami nem jelenti azt, hogy a teljes várost időben egyszerre építették fel. Az épülettípusok és -méretek szektoronkénti koncentrációja pedig azt mutatja, hogy a tervezőknek pontos elképzelése volt a várost benépesítő társadalomról, és a tervezendő településre legalább annyira társadalmi, mint építészeti tévként tekintettek.²⁸

A város építészeti két részből állt: a nagyobb méretű, egykor négyzet alaprajzú keleti részből (2. és 3. kép) és az attól

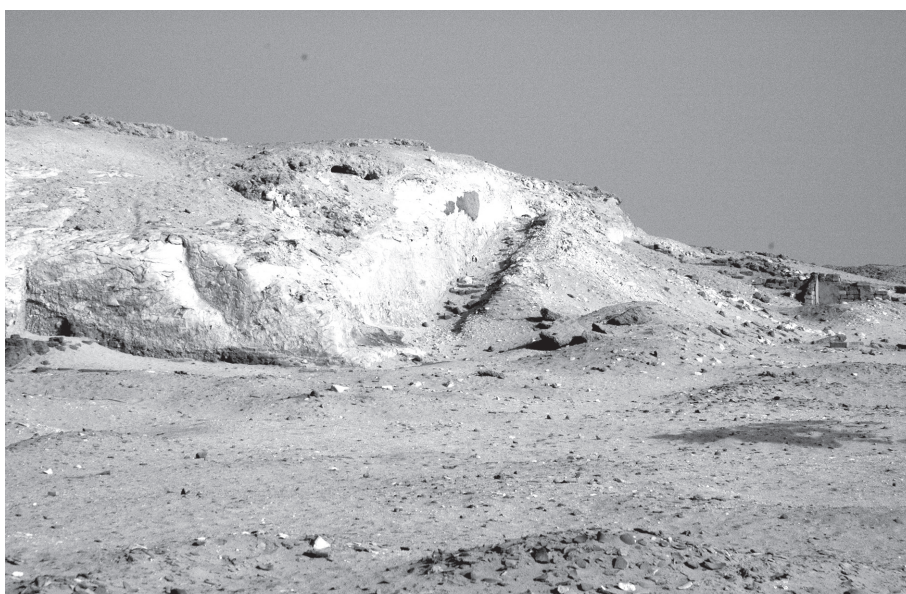

3. kép. Az északi városfal és az északi villák az „akropolisz”-ról nézve
(Horváth Zoltán felvétele)

fallal elválasztott, kisebb, téglalap alakú nyugati részből. A kanadai expedíció igazolta, hogy a két építészeti struktúra nem egy időből származik: a keleti városrész északi fala és ugyanennek a falnak az északnyugati sarka mentén megtalálták egy külső védfal maradványait, amely a városfalnak a környezeti hatásoktól való megóvását szolgálta. Mivel a nyugati fal mentén ez a védfal nem épülhetett volna fel, ha a nyugati városrész – amely a keleti városrész nyugati falához csatlakozik – már állt volna, a keleti és a nyugati városrész építése között bizonyos időnek el kellett telnie.²⁹ A két városrész tervezői és építői azonban – akár ugyanazok voltak, akár mások – azonos típustervek és szabványok felhasználásával dolgoztak: mindkét városrész lakóépületeinél ugyanazoknak a típusterveknek a variációit használták,³⁰ továbbá a városfalakat mindkét város-

rész esetében azonos méretű szabványtéglaiból építették,³¹ ami azt bizonyítja, hogy a nyugati városrészt ugyanúgy központilag tervezték és építették, mint a keleti részt.

A keleti és a nyugati városrész – ahogy korábban már utaltunk rá – egyes elképzelések szerint más-más nevet viselt. A korábban épült keleti rész lett volna Hetep-Szenuszert, a későbbi nyugati rész pedig a királyi halotti együttes részeként Szehem-Szenuszerthez tartozott volna, és speciális feladata a királyi kultusztemplom (vagyis a völgytemplom) személyzetének elszállásolása lett volna, amit a nyugati városrész völgytemplomhoz közeli elhelyezkedése is igazolna.³² Mivel azonban magának a városnak a létét éppen a királyi kultusz indokolta, valószínűtlen, hogy a kultuszt ellátó személyzet számára csak egy későbbi időpontban építettek volna speciális várost. A két építészeti

4. kép. A természetes magaslaton fekvő „akropolisz” lépcsős bejárata
(Horváth Zoltán felvétele)

struktúra fallal való elválasztásából elvben következhetne a két település eltérő elnevezése. Azonban a nyugati városrész építészeti szempontból a keleti városrészhez, és nem a völgytemplomhoz csatlakozik, ezért ha a teljes együttesnek (piramisnak, völgytemplomnak és városnak) nem egy elnevezése volt, akkor valószínűbb, hogy az új városrész a már álló város, és nem a piramist és a völgytemplomot magában foglaló halotti körzet nevét vette fel. (Ha pedig a halotti együttes és a város azonos nevet viselt, akkor a két városrész külön elnevezésének kérdése fel sem merülhet.) Ismerünk más olyan, eredetileg szintén a Középbirodalom idején központilag tervezett települést – a Deltában található Avariszt –, ahol egy későbbi bővítés során az újonnan épített elit rezidenciákat fallal választották el a nem elit lakónegyedektől.³³ Illahunban a már meglévő falat használhatták fel hasonló célra, nevezetesen arra, hogy az eredeti város északi részén épített, egyenként 2700 m² alapterületű elit rezidenciákat (3. kép) elszigeteljék az újonnan épülő nyugati városrésztől, amelyet sűrűn épített, kisebb méretű házaival nyilvánvalóan alacsonyabb társadalmi csoportok lakóhelyül szántak: az új városrészben épített házak 60–450 m² közötti, változó alapterületű, változatos összetételű, de a nagy rezidenciák tulajdonosainál jóval alacsonyabb társadalmi állású lakókra vall. A bővítésre a nyugati oldal volt az egyetlen alkalmas hely, mivel a város déli oldala a termőfölddel volt határos, a keleti fal mentén volt a városkapu, az északi fal mentén pedig olyan – a későbbiekben még tárgyalandó – másodlagos építészeti elemek maradványait fedezte fel a kanadai expedíció, amelyek az északi fal belső oldalához illeszkedő nagy rezidenciák-

nak a falon kívülről való megközelítést szolgálták. Így az új városrésznek a régi város nyugati fala melletti, a völgytemplomhoz egészen közeli elhelyezése adott volt, és nem biztos, hogy bármiféle speciális funkcióra vagy a völgytemplommal való, a keleti városrészénél szorosabb kapcsolatra utal. Az valószínű, hogy a bővítés a völgytemplomban folyó kultuszhoz kapcsolódott – esetleg a kultuszszemélyzet létszámának jelentős megemeléséhez –, de ugyanez igaz a város korábbi negyedének építése esetében. Vagyis lehet, hogy a nyugati városrészben a völgytemplom személyzete – vagy inkább annak egy része – lakott, de a keleti városrészben szintén.

A majdani városlakók társadalmának szektorokra osztása és a szektorok egymástól való bizonyos fokú elszigetelése általános elv volt már a keleti városrész tervezésénél és építésénél is. A legnagyobb lakóépületek, az előbb említett, egyenként 2700 m² alapterületű elit rezidenciák a keleti fal északi végén lévő, a modern irodalomban keleti kapunak nevezett, a város feltárt részének egyetlen bejáratától induló, a város északi falával párhuzamosan futó főutca két oldalát foglalták el (1. kép): hét épült az utca északi oldalán (északi villák), három a déli oldalon (déli villák). Ezek a nyilvánvalóan a magas rangú tisztviselők és családjuk által lakott épületek egy majdnem zárt szektort alkottak. A villákat két tömbben, egy-egy tömbön belül egymáshoz szorosan illeszkedve építették. Így a széles főutcának csak a két végén volt kapcsolata a város többi részével: a nyugati végén egy széles, merőleges utcába torkollt, ami egy templomkörzet mellett elhaladva a déli szektor nyugati részét kötötte össze az elit negyeddal, a főutca keleti végén pedig néhány egymással párhuzamos, a főutca merőleges utca biztosította a város déli fele és a keleti városkapu közötti kapcsolatot. Ez az elrendezés viszonylag könnyen átláthatóvá tette az emberek mozgását az elit szektoron belül, ami a negyed számára védelmet is biztosított.

Az elit negyedről délre jóval kisebb épületeket építettek. Ezek alapterülete körülbelül 44 és 165 m² között változott. Viszonylag nagyobb házak (77–150 m² közötti alapterületűek) sorakoztak három tömbben elhelyezve az elit rezidenciáktól kissé távolabb, a két városrészt elválasztó fal déli szakasza mellett, míg a főutca keleti vége felé, a közvetlenül a déli villáktól keletre épített házsorokban találjuk a város legkisebb alapterületű házait (44 m²).³⁴ Az előbbieket tulajdonosai/lakói talán alacsonyabb rangú funkcionáriusok vagy különféle specialisták lehettek, az utóbbiakban esetleg az elitet közvetlenül kiszolgáló, az előbbieknél alacsonyabb társadalmi rangú csoportok tagjai élhettek (de nem a háziszolgák, akik nyilván a rezidenciák lakói voltak), esetleg gazdasági vagy adminisztratív épületek lehettek.

A tervezők és építők a település domborzati viszonyainak a felhasználásával is hangsúlyozták a társadalmi különbségeket. A szektorokat úgy alakították ki, hogy az elit rezidenciák a város legmagasabb szintjén, az északi részen épültek, míg a város

5. kép. A főutca a keleti kapu felől fényképezve (Horváth Zoltán felvétele)

déli részén a kisebb lakóházak az alacsonyabban fekvő területeket foglalták el. A domborzati viszonyokat az egyes szektorokon belül is felhasználták a különbségek kifejezésére: a keleti városrészben az északi fal nyugati végén található villa, amely valószínűleg a város legmagasabb rangú lakójának a rezidenciája volt, egy természetes magaslaton, a település legmagasabb pontján épült – amelyet éppen ezért a modern irodalomban Petrie nyomán sokszor akropoliszként is emlegetnek (4. kép).

Illahun tervezői nemcsak külön szektorokba telepítették a város társadalmának különböző csoportjait, hanem az épített tér segítségével a szektorok közötti közlekedést is szabályozták. Az elit negyedet egyetlen utca, a főutca szelte ketté, amelyen keresztül az itt lakók egyenesen juthattak ki a városból anélkül, hogy a nem elit szektorokat érinteniük kellett volna (5. kép). A főutca a városkapun túl egy mindkét oldalán téglából készült (legalább 0,92 méter magas) fallal határolt, 2,5 méter széles útban – tulajdonképpen egy, a városon kívüli térből kihalított folyosóban – folytatódott egyenesen kelet felé. Ez a folyosó, amelyet az elit negyed városon kívüli kiterjesztésének tekinthetünk, talán egy eddig még feltáratlan kikötővel kötötte össze a várost.³⁵ Az ókori Egyiptomban, ahol a fő szállítási és kommunikációs útvonalat a Nílus jelentette, a társadalmi élet egyik legfontosabb színtere a kikötő volt, amely piacként, kereskedelmi és kommunikációs csomópontként működött, és lehetőséget adott különféle társadalmi csoportok egymás közötti érintkezésére, de mindenképpen egy közös térben hozta össze őket. Több forrás is igazolja, hogy a hivatali munkának is fontos helyszíne volt a kikötő. Egy éppen Illahunból származó levélből megtudjuk, hogy egy hivatalnok egy kikötőbe érkezve arról értesül, hogy ura éppen érkezése előtt hajózott ki ugyanabból a kikötőből. Ekkor keres egy hajót, amellyel rakományt és üzenetet küld utána, amelyben beszámol arról, hogy milyen ügyeket intézett a kikötőben.³⁶ A Középbírodalom idején született, *A paraszt panasza* című elbeszélésből pedig az is kiderül, hogy a kikötő felé vezető

6. kép. A város melletti keleti terület a keleti kapuból fényképezve (Horváth Zoltán felvétele)

út lehetőséget adott az alsóbb társadalmi csoportok számára, hogy ügyes-bajos dolgaikkal egy-egy hivatalnokhoz forduljanak: a címszereplő paraszt éppen akkor közelít panaszával egy magas rangú tisztviselőhöz, Renszi birtokelőjáróhoz, amikor az kilép a háza kapuján, és a kikötőbe tart, hogy beszálljon a hivatali hajójába.³⁷ Az ilyen találkozások – feltéve, ha valaki oda tudott férközni egy kísérők és szolgák által védelt tisztviselőhöz³⁸ – szokványosak lehettek, de feltehetőleg nem voltak kívánatosak a mindig elfoglalt és a társadalom alsóbb csoportjaival nem szívesen érintkező tisztviselők számára – Renszi ház előjáró sem foglalkozik a paraszttal, hanem az egyik kísérőjét küldi hozzá. Az Illahunból kivezető út/folyosó is valószínűleg egy kikötőhöz vezetett, és a falakat talán azért építették, hogy a városban élő és oda érkező magas rangú személyeket elszigeteljék attól az elit számára terhes környezettől, amelyen egyébként kénytelenek lettek volna áthaladni a város és a kikötő között (6. kép).

Bár a város megmaradt részén a keleti kapun kívül más bejáratnak egyetlen expedíció sem találta nyomát, logikusnak tűnik, hogy még legalább egy bejárat létezését feltételezzük. Egyrészt azért, mert az elit negyedben lakó hivatalnokok a várostól délnyugatra fekvő királyi kultusztemplomba a keleti kapun keresztül csak egy hosszú kerülő úton, részben a sivatagon áthaladva, tudtak volna eljutni. Másrészt azért, mert az elit negyedből kivezető keleti kapu és a városon kívül folyosóban meghosszabbított főutca aligha lehetett a város alacsonyabb társadalmi csoportjai által használt fő közlekedési útvonal. Ez elég valószínűtlennek tűnne egy olyan város esetében, amelynek tervezésénél pontosan ügyeltek az elit és nem elit szek-

torok és útvonalak elkülönítésére. A hiányzó másik bejáratot (vagy esetleg többet) a város mára már elpusztult, déli részén kell keresnünk. A nyugat–keleti irányú főutca a nyugati végén egy dél felé haladó széles utcába torkolt, amely egy nyitott udvarral rendelkező építészeti struktúra (valószínűleg egy templomkörzet), majd azt követően egy közepes méretű házakból álló lakónegyed mellett haladt el. Ha ennek az utcának a végén – azaz a déli fal nyugati felén – szintén volt egy városkapu, az a lehető legrövidebb és legkényelmesebb közlekedési útvonalat biztosította az elit negyed és a völgytemplom között. A nyugati városrész felépítését megelőzően lehet, hogy a közlekedési útvonalak mások voltak, és nem elképzelhetetlen, hogy a völgytemplomhoz egy ennél rövidebb út vezetett egy, a nyugati falon épített kapun keresztül.

Ugyancsak a város déli részén kellett legyen az a kapu, amely a város nem elit lakói számára biztosította a fő kivezető utat a városból. Ez azonos lehetett az előbb említett utca végén feltételezett kapuval, de valószínűbb, hogy létezett egy harmadik kapu a déli falon vagy a keleti fal déli végén. Ezen a feltételezett kapun keresztül a város lakói könnyen juthattak el a várostól délre fekvő termőföldekre és a várostól keletre található kikötőbe, vagy akár a völgytemplomhoz. Miként arra a közvetlenül a keleti városfalon kívüli területre is (6. kép), ahol az elegyengetett sziklás terepen elszórtan agyaggal fedett padlóreszeket talált a kanadai expedíció, ami a terület rendszeres használatára utal.³⁹ Hogy pontosan milyen tevékenység folyt itt, nem tudjuk. A templomokhoz az ókori Egyiptomban tartozott egy olyan körzet, ahol a kultusz számára szükséges termékeket tárolták és állították elő – például az ételáldozatokat készítették. Ilyen körzetet találtak Dél-Abüdoszban, III. Szenuszert halotti együttese mellett a völgytemplom és a város közötti területen,⁴⁰ és írásos források igazolják, hogy Illahunban is létezett egy ilyen körzet, amelyet építészeti szempontból még nem sikerült azonosítani. Nem valószínű, azonban, hogy ez a körzet a völgytemplomtól viszonylag távol eső keleti fal melletti területen lett volna – ezt a városlakók inkább saját céljaikra használhatták. A terület – a kikötőhöz hasonlóan – funkcionálhatott a városlakók és a városon kívüliek találkozó helyeként is. Párhuzamosan szolgáltathatnak azok a szintén központilag tervezett középbirodalmi erődök, amelyeket Núbia meghódítása során építettek az egyiptomiak az első és második katarakta közötti területen. Az erődökben állomásozó egyiptomiak az erődök falainak tövében üzleteltek a núbiaiakkal, akik kifejezetten azzal a céllal érkeztek az erődökhöz, hogy cseréljenek az ott élőkkel, és akiknek esetenként még azt is megengedték az egyiptomiak, hogy az erőd mellett töltsék az éjszakát.⁴¹ Illahunban a keleti fal melletti külső területre közvetlenül az elit negyed kapuján, a keleti kapun keresztül nem lehetett kijutni, de a kikötőbe vezető folyosóról igen: a kaputól 5,6 méterre a folyosó mindkét falába lépcsősorok építettek, amelyeken keresztül el lehetett hagyni a folyosót.⁴² Ez biztosította az elit negyedben élők – valószínűleg nem a tisztviselők, hanem inkább azok személyzete – számára, hogy kerülő út nélkül jussanak ki a város keleti és északi fala melletti területekre. A városban eddig nem sikerült semmilyen közösségi teret azonosítani. Ha ilyen valóban nem létezett a falakon belül, akkor lehet, hogy azt azokon kívül kell keresnünk, esetleg éppen a keleti fal melletti külső területen.

A város falain belül szintén nehéz azonosítani kultikus, gazdasági és igazgatási célú épületeket. Elvben lehetséges, hogy

voltak ilyenek a város elpusztult, déli részén, de sokkal valószínűbb, hogy ezeket inkább északon, az elit negyed közelében kell keresnünk – ott azonban kevés jelölt akad. Az egyik ilyen az „akropoliszon” épített rezidenciától délre található nyitott udvar déli felében álló épület, amelyet régebben őrháznak vagy hivatali épületnek is hittek,⁴³ ma inkább templomnak tartanak.⁴⁴ Olyan struktúrát azonban nem sikerült azonosítani, amelyről egyértelműen bizonyítani lehetne, hogy gazdasági vagy igazgatási funkciója lett volna, bár a város területén több olyan épület is van, amelynek alaprajza arra utal, hogy nem lakóépületként használták. Azonban nem feltétlenül volt szükség külön igazgatási és gazdasági épületekre. A magas rangú egyiptomi tisztviselők jelentős része ugyanis nem külön hivatalokban, hanem saját házában intézte a hivatali ügyeit. Több kutató is feltételezi, hogy az illahun villákban is volt egy külön helyiség erre a célra, abban azonban eltérnek a vélemények, hogy melyik volt ez a helyiség.⁴⁵ A nagy rezidenciák mindegyikében voltak magtárak is, méghozzá olyan óriási méretűek, hogy azok kapacitása sokkal nagyobb volt annál, mint amekkorára a város lakosságának ellátásához szükséges lett volna. Így a város gabonaellátását – elvben legalábbis – ezek a magtárak meg tudták oldani.⁴⁶ Hogy ez valóban így volt-e, nem tudjuk, de ha igen – ami inkább a város történetének korábbi szakaszában valószínű –, akkor ez azt jelentette, hogy a városlakók gazdaságilag függték a nagy rezidenciákban élő tisztviselőktől. A város későbbi története során a kisebb házakban is építettek gabonatarlókat, ami a városlakóknak vagy egy részüknek a nagy rezidenciáktól való függetlenedésére utalhat.⁴⁷

A város tervezett építészeti struktúrái mellett az egyedi „építkezéseknek” sokkal kisebb szerepe volt Illahunban. Ezek a lakóépületek belső terében vagy a városfalon kívül figyelhetők meg, a tulajdonképpeni város terét és így építészeti képét gyakorlatilag érintetlenül hagyták. A típustervek variációi alapján tervezett házak belső elrendezését az ott élők az idők során egyedi igényeik szerint alakították át – például helyiségeket nyitottak egybe vagy választottak le –, és arra is van példa, hogy épületeket osztottak ketté vagy éppen nyitottak egybe.⁴⁸ Ezek a változtatások kapcsolatban állhattak a város társadalmában bekövetkező strukturális változással (például az előbb említett gabonatarlókat építése a kisebb házakban), valamint a háztartások gazdasági potenciáljának vagy méretének a változásaival.⁴⁹ De az egyedi „építkezés” nyomait a városfalakon kívül is megfigyelhetjük: a kanadai expedíció a keleti városrész északi falának külső oldalához épített lépcsős feljárók maradványaira bukkant, amelyek az elit rezidenciák hátsó részében lévő magtárakhoz vezettek és valószínűleg azok gabonával való feltöltését szolgálták. Ilyen lépcsős feljárók nem minden rezidenciához kapcsolódtak, a megmaradt három feljárót pedig különféle módokon építették.⁵⁰ Ez arra vall, hogy a feljárók nem a központi terv részeként épültek, hanem a rezidenciák tulajdonosainak egyedi igényeit elégítették ki.

A városlakók

Illahun lakóinak számát csak nagyon hozzávetőlegesen tudjuk megbecsülni. Ahogy fent már volt róla szó, a legrealisabb feltételezések szerint a település népessége 3000 fő körül lehetett. A becslések a magtárak kapacitásán és/vagy a különféle lakó-

épületekben/háztartásokban élők becsült átlagszámán alapulnak.⁵¹ Ezek az értékek azonban csak nagyon hozzávetőleges eredményt adnak. Egyrészt nem biztos, hogy a magtárak teljes kapacitását kihasználták, és az sem biztos, hogy azokból csak a városban élőket látták el. Másrészt nem ismerjük jól a középbirodalmi család- és háztartásszerkezetet. Bár a nukleáris családi háztartás is létezett, az általános a kiterjesztett családi háztartás lehetett, és a többcsaládos háztartás sem lehetett ritka, annak ellenére, hogy a fennmaradt lakosság-összeírások (amelyek éppen Illahunból származnak) – valószínűleg adózási szempontok miatt – egycsaládos háztartásokat tartottak nyilván.⁵² Ahhoz azonban nem áll rendelkezésünkre elég megbízható adat, hogy a háztartások nagyságára vonatkozóan általánosítsunk.

Amit biztosan állíthatunk, az az, hogy a lakosságszám Illahunban nem volt állandó, és valószínűleg nem a város történetének a kezdeti szakaszában volt a legmagasabb, hanem a nyugati városrész építését követően. Mivel a nyugati városrész ugyanúgy a központi tervezés jegyeit viseli magán, mint a keleti városrész, szinte biztos, hogy a bővítés királyi döntés eredménye volt. Ez viszont feltételezi a lakosság számának egyszerű történeti jelentős növelését, ami összefügghetett a királyi kultusz személyzete létszámának egyszeri jelentős megemelésével vagy más, a környéken folyó, munkaerő igényes királyi projekttel – a településről és környékéről származó papiruszok többször is utalnak III. Amenemhatnak a környéken folyó építkezéseire. Illahun történetének vége felé a régészeti leletek fokozatos népességsökkenésről, majd elnéptelenedésről tanúskodnak. És ahogy a számok változtak, úgy változhatott Illahun társadalmi összetétele is.

Eredetileg a város társadalmának legfelső rétegét magas rangú királyi tisztviselők alkothatták, akik háztartásukkal (családtagjaikkal és szolgálóikkal) a nagy villákban laktak. Az „akropoliszon” épített villa valószínűleg a város kormányzójának a rezidenciája volt – miként az Illahunhoz hasonló Wahszutban is a település legjelentősebb lakóépülete a város kormányzójának rezidenciája volt.⁵³ A többi villát talán II. Szenuszer legmagasabb rangú tisztviselői foglalták el.⁵⁴ A rezidenciák ilyen kiosztására nincs bizonyítékunk, de a keleti kaputól a kikötőbe vezető út fallal való védelme mindenesetre különleges, és arra utal, hogy a városban igen magas rangú személyek laktak és fordultak meg – talán maga II. Szenuszer is, hiszen az ő halotti együttese épült itt. A város történetének későbbi szakaszában, II. Szenuszer uralkodását követően lehetséges, hogy a villákat alacsonyabb rangú tisztviselők lakták, a Középbirodalom vége felé pedig, ahogy a település kezdett elnéptelenedni, egyre nagyobb szerephez juthattak a társadalom középső rétegeihez tartozó alacsonyabb rangú tisztviselők és funkcionáriusok, akik a város lakosságának korábban is egy igen jelentős hányadát alkották.⁵⁵ Ennek a folyamatnak lehetett része a városlakóknak a nagy rezidenciáktól való – fent már említett – gazdasági függetlenedése.⁵⁶

Illahun lakossága az alapításkor – és a nyugati szektor építései is – királyi telepítéssel kerülhetett a városba. A Középbirodalom – különösen a 12. dinasztia – idején a városalapítás és a telepítési politika a királyi hatalom megerősítésének és reprezentációjának egy igen fontos eszköze volt.⁵⁷ A telepítések során egyiptomiak csoportjai kerültek távol korábbi lakóhelyüktől, de a telepítéssel elnyert új státusz általában adózá-

si kiváltságokkal és társadalmi emelkedéssel járt.⁵⁸ Szintén királyi telepítéssel kerülhettek Illahunba az ott élő idegenek, akik a papiruszok és tárgyi leletek tanúság szerint viszonylag nagyobb számban éltek a városban, vagy legalábbis voltak kapcsolatban a kultusszal.⁵⁹ Eredetileg valószínűleg hadifoglyokként hozták őket Egyiptomba – legalábbis egy részüket.⁶⁰ Az illahun papiruszokon leggyakrabban „ázsiaiak” (*aamu*) fordulnak elő, de ritkábban a núbiai sivatagból származó *medzsaiakkal* is találkozunk. Illahunban templomi táncosokként alkalmazták őket, és bizonyos alacsonyabb templomi funkciókat is viselhettek – az ázsiaiak például gyakran kapuőrök voltak. Azonban soha nem tűnnek fel a rituális feladatokat végzők között, ami talán arra utal, hogy ezeket a funkciókat nem töltötték be idegenek.⁶¹

Illahun végnapjai

A központilag alapított települések nem mindig voltak hosszú életűek: amikor funkciójukat már nem tudták betölteni, gyakran elnéptelenedtek. Ez azt jelenti, hogy az ilyen települések jellemzően az alapítást követő időkben is nagymértékben rászorultak a központi gondoskodásra vagy beavatkozásra, azaz olyan megélhetési forrásokra támaszkodtak, amelyek folyamatos működését a központi igazgatás tartotta fenn, vagy legalábbis garantálta. Ha ez megszűnt, a lakók fokozatosan elhagyták az ilyen településeket. Illahun esetében is ez történt.

Jegyzetek

Köszönöm Horváth Zoltánnak, az El-Lahun Survey Project vezetőjének, hogy hozzájárult a városról készített saját felvételeinek és a Budapesten őrzött Nicholas B. Millet Archivumból származó városalaprakznak a közléséhez.

- 1 Az ókori település modern elnevezéseiről lásd Luft 1998, 1–2.
- 2 Petrie 1890, 21–62; Petrie 1891, 5–15, 47–56, pl. XIV (a város alaprajza); Petrie–Burton–Murray 1923, 39–41.
- 3 A leletek egy modern, komplex elemzését lásd: Quirke 2005, 40–112. A papiruszok publikációi: Griffith 1898; Collier–Quirke 2002; Collier–Quirke 2004; Collier–Quirke 2006. Néhány papirusz magyar fordítását lásd: Kóthay–Gulyás 2007, 342–345 (97 e–h). A Petrie expedíciója által talált tárgyak és a papiruszok jelentős részét ma a londoni Petrie Museumban őrzik, és meg is tekinthetők a múzeum online katalógusában (UCL Petrie Collection Online Catalogue): <http://petriecat.museums.ucl.ac.uk/>
- 4 Kemp–Merrillees 1980, 80–86; Gallorini 1998; Quirke 2007; Collier 2009.
- 5 Borchart 1899.
- 6 A „templomi papiruszok” fontosabb részleges publikációi: Scharff 1924; Kaplony–Heckel 1971. A levelek publikációi: Luft 1983; Luft 1992; Luft 2006; a templomi listák jelenleg folyó publikációjáról lásd: Osing 2012. Néhány papirusz magyar fordítását lásd: Kóthay–Gulyás 2007, 337–342 (97 a–d).
- 7 Luft 1982.
- 8 Kemp–Merrillees 1980, 79–102.
- 9 Frey–Knudstad 2007.
- 10 Horváth 2009b; Horváth 2009c; Horváth 2010; Horváth 2011; Petrik 2011, 217–218; Horváth 2012.
- 11 Butzer 1976, 58,

hetett: a város területéről származó leletek jó része egy limitált periódusra, a késő Középbirodalom korára (kb. a Kr. e. 19. század közepétől a 18. század második feléig tartó időszakra) datálható. A közvetlenül ezt a periódust követő Második átmeneti korban a települést valószínűleg nem lakták – legalábbis nincs erre utaló régészeti vagy írásos bizonyíték.

A város fokozatos elhagyása, a korabeli nagy – makro – történeti folyamatokba illeszkedik. A Középbirodalom végén a Nílus-völgyben megváltozott a hatalmi struktúra. Az ország északi része a hükszósoknak nevezett idegen eredetű dinasztia uralma alá került, míg délen Théba központtal egy egyiptomi dinasztia uralkodott, amelyik részben továbbvitte a Középbirodalom hagyományait és igazgatási struktúráját, de hatalma már csak Egyiptom déli része fölé terjedt ki. Az egységes királyság felbomlásával és az azt követő politikai széttagoltsággal megszűnt a királyi halotti kultuszok intézményi háttere is – ahogyan ez a korabeli Wahszutban is történt⁶² –, ami a kultuszok működésének biztosítására alapított városok hanyatlását és adott esetben megszűnését vonta maga után.

A Középbirodalmat követő időkből származó leletek jórészt azt bizonyítják, hogy az el-Lahun melletti területet – a temetőt csakúgy, mint a települést – az utódok különböző korszakokban temetkezőhelyül használták, és csak szórványos emlékek utalnak arra, hogy a várost – de inkább annak csak egyes részeit, és azt is csak átmenetileg – esetleg újra lakták az Új-birodalom idején, azaz az alapítást követően körülbelül ötszáz évvel.⁶³

- 12 Butzer 1976, 83, 92–93.
- 13 A kérdésről lásd: Luft 1994; Luft 1998, 39–40. Vö. Butzer 1976, 29, 33, 36–37, 51–52, 92, 107; Baines–Málek 1992; Quirke 2005, 7–8.
- 14 Ezek az ellentétek végül az uralkodó elleni merényletbe vezettek, amelyről egy irodalmi mű, az *I. Amenemhat intelmei* számolnak be: Helck 1969.
- 15 Vö. Kóthay 2012, 6.
- 16 Petrie 1890, 5; Kemp 1989, 149; Grajetzki 2006, 116; Szpakowska 2008, 5, 14; Luft 2013, 245.
- 17 Kemp 1989, 149; Quirke 1990, 157–159; Quirke 2005, 37–39, 44–45; Wegner 2007, 29; Horváth 2009a. A kérdésről alább még lesz szó.
- 18 Wahszut-Hakauré-maa-heru-em-Abdzsu („Maradandóak az igazhangú Hakauré helyei Abüdoszban”) magában foglalta III. Szenuzert piramisát, a király kultuszát szolgáló templomot és a kultuszt kiszolgáló várost: Wegner 2001, 306–307; Wegner 2007, 26–32.
- 19 Luft 1998; Luft 2013.
- 20 Kemp 1990, 157–166.
- 21 Wegner 1998; Wegner 2001; Wegner 2007, 26–32.
- 22 Kemp 1989, 149, 153–155; Luft 1998, 29–30, 34.
- 23 Összehasonlításként lásd néhány ó- és középbirodalmi település nagyságát: Bietak 2010, 14–15.
- 24 Kemp 1990, 149; Quirke 1990, 159; Quirke 2005, 8–10.
- 25 A halotti együttes és a hozzá tartozó város hasonló elrendezésére lásd a korábban már említett Wahszutot Dél-Abüdoszban, 18. és 22. jegyzet.
- 26 Vö. Frey–Knudstad 2007, 37–38.
- 27 Quirke 2005, 48.

- 28 A lakóépületekről részletesen lásd: Arnold 1989; Kemp 1989, 149–157; O’Connor 1997; Quirke 2005, 55–90; Doyen 2010.
- 29 Frey–Knudstad 2007, 25–26, 29, 31, 66 (Fig. 3–35).
- 30 Vö. Doyen 2010, 88 és 99.
- 31 Frey–Knudstad 2007, 26.
- 32 Horváth 2009; vö. Wegner 2007, 29. A városnevek problémájának részletesebb tárgyalását lásd fent.
- 33 Forstner–Müller 2010, 111.
- 34 Vö. Doyen 2010, 85–87 (fig. 3–5).
- 35 Frey–Knudstad 2007, 36–37.
- 36 UC 32201: Collier–Quirke 2002, 104–109.
- 37 A novella fordítását lásd Dobrovits 1963, 5–18, a szóban forgó részt a 8. oldalon.
- 38 Vö. a szintén középbiriodalmi eredetű *Neferkaré király és Sziszene tábornok története* című elbeszélést, amelyben egy nemkívánatos panasztevőt a memphiszi udvar kapujából, amely egyébként hivatalosan a panaszosok meghallgatásának a színhelye volt, a zenészek és táncosok távolítanak el oly módon, hogy hatalmas zenebonát csapnak, és ezzel megakadályozzák panaszának előterjesztésében: Kóthay–Gulyás 2007, 199.
- 39 Frey–Knudstad 2007, 37.
- 40 Wegner 2000, 101–111, 115–122; Wegner 2007, 287–296.
- 41 Smither 1945, 6–7, 10 (1., 7. és 8. levél), pl. II, VII.
- 42 Frey–Knudstad 2007, 36–37.
- 43 Petrie 1891, 6; Kemp 1990, 156.
- 44 Kemp 1990, 156; O’Connor 1997, 390–391; Frey–Knudstad 2007, 34–36.
- 45 Kemp 1990, 153; Quirke 1990, 166–167; O’Connor 1997, 395.
- 46 Kemp 1986; Kemp 1990, 153–154.
- 47 Arnold 1989, 85 és 54. jegyzet; Arnold 2005, 96–97.
- 48 Kemp 1990, 155.
- 49 Vö. Kóthay 2002.
- 50 Frey–Knudstad 2007, 28–29.
- 51 Lásd a 22. jegyzetet.
- 52 Kóthay 2002; Kóthay 2013, 512–515.
- 53 Wegner 1998.
- 54 Quirke 2005, 69.
- 55 Quirke 2005, 69–71.
- 56 Lásd a 47. jegyzetet.
- 57 Lásd Merikaré intelmeit: Kóthay–Gulyás 2007, 195–196.
- 58 Vernus 1970a, 33–35; Vernus 1970b, 166–167; Kóthay 2013, 490–494.
- 59 Luft 1993; Quirke 2005, 93–96; Petrik 2011.
- 60 II. Amenemhat évkönyveiben két alkalommal is említenek „ázsiai” (*aamu*) foglyokat, akiket Elő-Ázsia területén folytatott hadjáratok alkalmával szereztek az egyiptomiak: Altenmüller–Moussa 1991, 12 (M16), 15 (M21).
- 61 Kóthay 2013, 520; Kóthay, megjelenés alatt.
- 62 Wegner 2007, 31–32, 40–44.
- 63 Kemp–Merrillees 1980, 87–102; Quirke 2005, 113–120.

Bibliográfia

- Altenmüller, H. – Moussa, A. M. 1991. „Die Inschrift Amenemhets II. Aus dem Ptah-Tempel von Memphis. Ein Vorbericht”: *Studien zur altägyptischen Kultur* 18, 1–48.
- Arnold, F. 1989. „A Study of Egyptian Domestic Houses”: *Varia Aegyptiaca* 5/2–3, 75–93.
- Arnold, F. 2005. „Baukonstruktion in der Stadt Kahun. Zu den Aufzeichnungen Ludwig Borchardts”: Jánosi P. (szerk.): *Structure and Significance. Thoughts on Ancient Egyptian Architecture*. Wien, 77–101.
- Baines, J. – Málek, J. 1992. *Az ókori Egyiptom atlasza*. Budapest.
- Bietak, M. 2010. „Houses, Palaces and Development of Social Structure in Avaris”: Bietak *et al.* 2010, 11–68.
- Bietak, M. *et al.* (szerk.) 2010. *Cities and Urbanism in Ancient Egypt. Papers from a Workshop in November 2006 at the Austrian Academy of Sciences*. Wien.
- Borchardt, L. 1899. „Der zweite Papyrusfund von Kahun und die zeitliche Festlegung des mittleren Reiches der ägyptischen Geschichte”: *Zeitschrift für Ägyptische Sprache* 37, 89–103.
- Butzer, K. W. 1976. *Early Hydraulic Civilization in Egypt. A Study in Cultural Ecology*. Prehistoric Archaeology and Ecology. Chicago–London.
- Collier, M. 2009. „Lots I and II from Lahun”: Silverman–Simpson–Wegner 2009, 205–259.
- Collier, M. – Quirke, S. 2002. *The UCL Lahun Papyri: Letters*. BAR International Series 1083. London.
- Collier, M. – Quirke, S. 2004. *The UCL Lahun Papyri: Religious, Literary, Legal, Mathematical and Medical*. BAR International Series 1209. London.
- Collier, M. – Quirke, S. 2006. *The UCL Lahun Papyri: Accounts*. BAR International Series 1471. London.
- Dobrovits A. 1963. *A paraszt panaszai. Óegyiptomi novellák*. Budapest.
- Doyen, F. 2010. „La résidence d’élite: un type de structure dans l’organisation spatiale urbaine du Moyen Empire”: Bietak *et al.* 2010, 81–101.
- Forstner–Müller, I. 2010. „Settlement Patterns at Avaris: A Study on Two Cases”: Bietak *et al.* 2010, 103–123.
- Frey, R. A. – Knudstad, J. E. 2007. „The Re-Examination of Selected Architectural Remains at el-Lahun”: *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 34, 23–65; *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities Supplement* 34, 66–82.
- Gallorini, C. 1998. „A Reconstruction of Petrie’s Excavation at the Middle Kingdom Settlement of Kahun”: S. Quirke (szerk.): *Lahun Studies*. Reigate, 42–59.
- Grajetzki, W. 2006. *The Middle Kingdom of Ancient Egypt. History, Archaeology and Society*. Duckworth Egyptology. London.
- Griffith, F. Ll. 1898. *Hieratic Papyri from Kahun and Gurob (Principally of the Middle Kingdom)*. London.
- Helck, W. 1969. *Der Text der „Lehre Amenemhets I. für seinen Sohn”*. Wiesbaden.
- Horváth Z. 2009a. „Temple(s) and Town at el-Lahun: A Study of Ancient Toponyms in the el-Lahun Papyri”: Silverman–Simpson–Wegner 2009, 171–203.
- Horváth Z. 2009b. „Magyar régészek expedíciója Szeszósztrisz téglapiramisánál”: *Múzeum Café* 8, 29–30.
- Horváth Z. 2009c. „El-Lahun Survey Project: The Archaeological Mission of the Museum of Fine Arts”: *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 110–111, 186–190.
- Horváth Z. 2010. „Téglából emelt örökkévalóság. Magyar régészeti kutatások El-Lahunban”: *Szalon* 2010/1, 19–22.
- Horváth Z. 2011. „Le temple de Sésostris II de El-Lahoun revisité”: *Pharaon Magazine* 2011/7, 45–50.
- Horváth Z. 2012. „Magyar ásatás Egyiptomban”: *Magyar Múzeumok* 2012. 01. 11. (http://www.magyarmuzeumok.hu/muhely/432_magyar_asatas_egyiptomban).
- Kaplony–Heckel, U. 1971. *Ägyptische Handschriften*. I. Wiesbaden.
- Kemp, B. J. 1986. „Large Middle Kingdom Granary Buildings”: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 113, 120–136.
- Kemp, B. J. 1989. *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*. London – New York, 149–158.

- Kemp, B. J. – Merrillees, R. S. 1980. *Minoan Pottery in Second Millennium Egypt*. Mainz am Rhein.
- Kóthay K. A. 2002. „Houses and Households at Kahun: Bureaucratic and Domestic Aspects of Social Organization during the Middle Kingdom”: Györy H. (szerk.): „*Le lotus qui sort de terre*.” *Mélanges offerts à Edith Varga*. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts Supplément-2001, Budapest, 349–368.
- Kóthay K. A. 2012. „Tér, társadalom és hatalom az egyiptomi Középbirodalom idején”: *Ókor* 11/1, 3–8.
- Kóthay K. A. 2013. „Categorisation, Classification and Social Reality: Administrative Control and Interaction with the Population”: J. C. Moreno García (szerk.): *Ancient Egyptian Administration*. Handbuch der Orientalistik 1.104. Leiden–Boston, 479–520.
- Kóthay K. A. (megjelenés alatt). „Duties and Composition of the Personnel of the Cults at Lahun”: P. Kousoulis – N. Lazaridis (szerk.): *Proceedings of the Tenth International Congress of Egyptologists*. Leuven.
- Kóthay K. A. – Gulyás A. 2007. *Túlvilág és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr. e. 3–2. évezredből*. Miskolc.
- Luft U. 1982. „Illahunstudien, I: Zu der chronologie und Beamten in den Briefen aus Illahun”: *Oikumene* 3, 101–156.
- Luft U. 1983. „Illahunstudien, II: Ein Verteidigungsbrief aus Illahun”: *Oikumene* 4, 121–179.
- Luft U. 1992. *Die Chronologische Fixierung des ägyptischen Mittleren reiches nach dem Templearchiv von Illahun*. Wien.
- Luft U. 1993. „Asiatics in Lahun: A Preliminary Report”: *Sesto congresso internazionale di egittologia. Atti. 2. kötet*, 291–297.
- Luft U. 1994. „L’irrigation au Moyen Empire”: B. Menu (szerk.): *Les problèmes institutionnels de l’eau en Égypte ancienne et dans l’Antiquité méditerranéenne*. Bibliothèque d’étude 110. Le Caire, 249–260.
- Luft U. 1998. „The Ancient Town of El-Lâhûn”: S. Quirke (szerk.): *Lahun Studies*. Reigate, 1–41.
- Luft U. 2006. *Urkunden zur Chronologie der späten 12. Dynastie: Briefe aus Illahun*. Wien.
- Luft U. 2013. *Šhm-S-n-wsr.t m3^c-hrw versus Htp-S-n-wsr.t m3^c-hrw*. Remarks on Arguments Pro and Contra the Denomination of the Pyramid Town at El-Lâhûn”: J. Budka – R. Gundacker – G. Pieke (szerk.): *Florilegium Aegyptiacum – Eine wissenschaftliche Blütenlese von Schülern und Freunden für Helmut Satzinger zum 75. Geburtstag am 21. Jänner 2013*. Göttinger Miscellen Beihefte Nr. 14. Göttingen, 235–247.
- O’Connor, D. 1997. „The Elite Houses of Kahun”: J. Phillips *et al.* (szerk.): *Ancient Egypt, the Aegean, and the Near East. Studies in Honor of Martha Rhoads Bell*. San Antonio, 389–400.
- Osing, J. 2012. „Die Tempeltagebücher von Illahun. Ein Vorbericht”: V. M. Lepper (szerk.): *Forschung in der Papyrussammlung. Eine Festgabe für das Neue Museum*. Ägyptische und Orientalische Papyri und Handschriften des Ägyptischen Museums und Papyrussammlung Berlin. Berlin, 161–164.
- Petrie, W. M. F. 1890. *Kahun, Gurob and Hawara*. London.
- Petrie, W. M. F. 1891. *Illahun, Kahun and Gurob 1889–1990*. London.
- Petrie, W. M. F. – Brunton, G. – Murray, M. 1923. *Lahun II*. London.
- Petrik M. 2011. „Foreign Groups at Lahun during the Late Middle Kingdom”: Bechtold E. – Gulyás A. – Hasznos A. (szerk.): *From Illahun to Djeme: Papers Presented in Honour of Ulrich Luft*. BAR International Series 2311. London, 211–226.
- Quirke, S. 1990. *The Administration of Egypt in the Late Middle Kingdom: The Hieratic Documents*. New Malden.
- Quirke, S. 1997. „Gods in the Temple of the King: Anubis at Lahun”: S. Quirke (szerk.): *The Temple in Ancient Egypt: New Discoveries and Recent Research*. London.
- Quirke, S. 2005. *Lahun: A Town in Egypt 1800 BC, and the History of Its Landscape*. London.
- Scharff, A. 1924. „Briefe aus Illahun”: *Zeitschrift für ägyptische Sprache* 59, 20–51.
- Silverman, D. P. – Simpson, W. K. – Wegner, J. (szerk.) 2009. *Archaism and Innovation: Studies in the Culture of Middle Kingdom Egypt*. New Haven – Philadelphia.
- Smither, P. C. 1945. „The Semnah Dispatches”: *Journal of Egyptian Archaeology* 31, 1–10.
- Szpakowska, K. 2008. *Daily Life in Ancient Egypt: Recreating Lahun*. Malden–Oxford–Carlton.
- Vernus, P. 1970a. „Quelques exemples du type du ‘parvenu’ dans L’Égypte ancienne”: *Bulletin de la Société Française d’Égyptologie* 59, 31–47.
- Vernus, P. 1970b. „Sur une particularité de l’onomastique du Moyen Empire”: *Revue d’Égyptologie* 22, 155–169.
- Wegner, J. 1998. „Excavations at the Town of *Enduring-are-the-places-of-Khakaure-Maa-Kheru-in-Abydos*: A Preliminary Report on the 1994 and 1997 Seasons”: *Journal of the American Research Center in Egypt* 35, 1–44.
- Wegner, J. 2000. „The Organization of the Temple Nfr-k3 of Senwosret III at Abydos”: *Ägypten und Levante* 10, 83–125.
- Wegner, J. 2001. „The Town of *Wah-sut* at South Abydos: 1999 Excavations”: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 57, 281–308.
- Wegner, J. 2007. *The Mortuary Temple of Senwosret III at Abydos*. Publications of the Pennsylvania–Yale–Institute of Fine Arts Expedition to Egypt 8. New Haven – Philadelphia.